

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ.— Πέντε άγνωστα στιχουργήματα του ὀρθόδοξου θρησκευτικοῦ θεάτρου ἀπὸ τῆ Χίο (17ου αἰ.), ξαναφερμένα στὸ φῶς ἀπὸ ἀφανισμένο χειρόγραφο, ὑπὸ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Μ. Ι. Μανούσακα*.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Θὰ ἤθελα ν' ἀρχίσω ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ μακροῦ αὐτοῦ τίτλου τῆς ἀνακοίνωσής μου, ποὺ ἐπισημαίνει ὅτι τὰ ἔργα ποὺ θὰ παρουσιάσω ἔρχονται ξανά στὸ φῶς ἀπὸ ἀφανισμένο χειρόγραφο. Ἡ συνοπτικὴ ἐκθεση τῶν τελευταίων μοιραίων περιπετειῶν τοῦ χειρογράφου αὐτοῦ θὰ εἶναι, πιστεύω, ἡ πιὸ πρόσφορη εἰσαγωγή στὸ θέμα.

Τὸ 1973, ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν μὲ εἶχε στείλει στὸ Λονδίνο μὲ τὴν ἐντολὴ ν' ἀγοράσω γιὰ λογαριασμό της μερικὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα στὴ δημοπρασία τοῦ γνωστοῦ οἴκου Sotheby and Co., ποὺ θὰ γινόταν στίς 25 Ἰουνίου, καὶ πρῶτο τὸ ὑπ' ἀριθ. 1917 τοῦ καταλόγου τῆς δημοπρασίας, ποὺ περιεῖχε πολλὰ ἄγνωστα καὶ ἐνδιαφέροντα νεοελληνικὰ κείμενα. Ἐνθαρρυσμένος ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι εἶχα ἐπιτύχει, τὸ προηγούμενο ἔτος 1972, ὅταν ἡ Ἀκαδημία μὲ εἶχε στείλει γιὰ πρώτη φορά, τὴν ἀγορὰ ἐνὸς ἄλλου πολύτιμου χειρογράφου γιὰ τὸν Πόλεμο τῆς Κύπρου (1571)¹, προσῆλθα στὴ δημοπρασία μὲ τὴ βεβαιότητα σχεδὸν πῶς θὰ ἀποκοτούσαμε καὶ τὸ νέο χειρόγραφο. Πρῶτη ὅμως ἀπροσδόκητη ἐμπλοκὴ: Στὴ δημοπρασία παρουσιάστηκε ξαφνικὰ Κύπριος γιαντρός τοῦ Λονδίνου, ἀξιάνοντας νὰ ὑποχωρήσω, γιὰτὶ αὐτὸς ἤθελε νὰ τὸ ἀγοράσει, γιὰ νὰ πλουτίσει τὴν ἰδιωτικὴ συλλογὴ τοῦ ἀείμνηστου ἀρχιεπισκόπου καὶ Προέδρου τῆς Κυπριακῆς Δημοκρατίας Μακαρίου καὶ ἦταν ἀποφασισμένος νὰ τὸ πλειοδοτήσει σὲ ὅποιαδήποτε τιμὴ. Μπροστὰ στὴν ἀνυποχώρητὴ ἐπιμονὴ του καὶ γιὰ νὰ μὴν ὑπερβῶ τὰ χρηματικὰ περιθώρια τῆς ἐντολῆς μου οὔτε νὰ ἐνδώσω στὴν ἄτοπη πρόκληση, ἀναγκάστηκα νὰ ὑποχωρήσω, ὅπως ἀνέφερα στὴν ἀπὸ 27 Ἰουνίου 1973 διεξοδικὴ καὶ τεκμηριωμένη ἐκθεσή μου πρὸς τὴν Ἀκαδημία, ὅπου παρέθεσα καὶ ἀρκετὲς πληροφορίες γιὰ τὸ χειρόγραφο, ὅσες εἶχα προλάβει νὰ συγκεντρώσω ἀπὸ τὴν ἐξέτασή του πρὶν ἀπὸ τὴ δημοπρασία². Ἐτσι τὸ

* Μ. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ: *Cinq pièces inconnues, en vers, du théâtre religieux orthodoxe de Chio (XVIIe s.) rapportés au jour d'après un manuscrit disparu.*

1. Βλ. Μ. Ι. Μανούσακα, «Ἐκθεσις πεπραγμένων τοῦ ἐν Βενετίᾳ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν κατὰ τὸ ἔτος 1972», *Θησαυρίσματα*, τόμ. 9 (1972), σ. 338-339.

2. Βλ. καὶ Μ. Ι. Μανούσακα, «Ἐκθεσις πεπραγμένων τοῦ ἐν Βενετίᾳ Ἑλληνικοῦ

πολύτιμο χειρόγραφο χάθηκε για την 'Ακαδημία, για να καταλήξει (όπως πληροφορηθήκαμε όταν πια ήταν πολύ άργα) αναξιοποίητο στο Προεδρικό Μέγαρο της Κύπρου, στη Λευκωσία. Δεύτερη, μοιραία αυτή τη φορά καταστροφή: Κατά το δραματικό πραξικόπημα της 15ης 'Ιουλίου 1974 στην Κύπρο, με την πυρπόληση του Προεδρικού Μεγάρου, κήκε και αφανίστηκε, μαζί με τόσα άλλα πολύτιμα κειμήλια, και το χειρόγραφο αυτό.

Τρίτη, τώρα, ανέλπιστα αποκάλυψη: Στις αρχές του 1977, ο διακεκριμένος Κύπριος έρευντής και φίλος κ. Θεόδωρος Παπαδόπουλλος, διευθυντής τότε του Κέντρου 'Επιστημονικών 'Ερευνών της Λευκωσίας και σήμερα συνεργάτης του 'Ιδρύματος 'Αρχιεπισκόπου Μακαρίου, με πληροφοροῦσε ότι ανακάλυψε στην 'Αγγλία φωτοαντίγραφο του αφανισμένου χειρογράφου, που είχε γίνει πριν το χειρόγραφο αυτό εγκαταλείψει το βρετανικό έδαφος. Με κατάλληλες ενέργειες, ο κ. Παπαδόπουλλος επέτυχε ν' αποκτήσει φωτοαντίγραφο (σε ξηρογραφία), που είχε την εύγενική καλοσύνη να το θέσει στη διάθεσή μου.

Είναι εὐνόητη ἡ χαρά και ἡ συγκίνηση που δοκίμασα ξαναβρίσκοντας (έστω και από φωτοαντίγραφο) τον χαμένο αυτό πνευματικό θησαυρό. Γιατί έτσι θα γινόταν τώρα δυνατή ἡ μελέτη του και ἡ έκδοση τῶν σημαντικότερων περιεχομένων του. 'Από τὰ περιεχόμενα αὐτὰ ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν προπάντων τὰ πέντε ἔμμετρα θρησκευτικά δράματα, που σκοπεύω να τὰ εκδώσω (ἤδη τὰ ἔχουμε μεταγράψει και ἐπεξεργαστεῖ) σὲ συνεργασία με τὸν εἰδικὸ θεατρολόγο κ. Βάλτερ Πούχνερ, καθηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου 'Αθηνῶν.

Τὰ πέντε κείμενα αὐτὰ ἀποτελοῦν τὸ ἀντικείμενο αὐτῆς μου τῆς ἀνακοίνωσης, που θὰ τὴ διαιρέσω σὲ τρία κεφάλαια:

Α'. Περιγραφή και ἱστορία τοῦ χειρογράφου.

Β'. Τὰ πέντε χιακὰ στιχουργήματα.

Γ'. Γενικὲς παρατηρήσεις για τὰ ἔργα αὐτὰ και τὴ σημασία των.

Α'. ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΥ

Τὸ χειρόγραφο³, σχήματος 4ου, με ἐφθαρμένη στάχωση, ἀποτελεῖται ἀπὸ 6 φύλλα (α^Γ-ς^Υ) που περιλαμβάνουν τὸν ἔμμετρο πρόλογο τοῦ γραφέα και ἀνθο-

³ 'Ινστιτούτου Βυζαντινῶν και Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν κατὰ τὸ ἔτος 1973», *Θησαυρίσματα*, τόμ. 10 (1973), σ. 407-408. Εἶναι λυπηρὸ ὅτι ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν ὑπευθύνων ἐπιχειρήθηκε (βλ. ἐφημ. *Καθημερινή* τῆς 23 'Ιουλίου 1989, σ. 7) να δικαιολογηθοῦν με ἀνακριβεῖς ἰσχυρισμοὺς τὰ ἀδικο-ολόγητα, τὴ στιγμή που ὑπάρχουν ἀδιάφυστες βεβαιώσεις αὐτοπτῶν μαρτύρων.

3. Περιγραφή τοῦ χειρογράφου, σύντομη και με ἀρκετὲς ἀνακριβείες, βλ. στὸν κατάλογο

λόγου τῶν κειμένων καὶ τὰ περιεχόμενα, καὶ ἀπὸ ἄλλα 220 φύλλα ἢ σελίδες ἀριθμημένες ἀπὸ 1-440 (ἡ ἀρίθμηση εἶναι λαθασμένη στὸ τέλος). "Ἐξὶ τοῦλάχιστο φύλλα μὲ σελίδωση 23-24, 53-54, 377-378, 395-396 (λευκὸ), 417-418 καὶ 439-440 (λευκὸ) ἔχουν ἐκπέσει.

Ὁλόκληρο τὸ χειρόγραφο ἔχει γραφεῖ ἐπιμελῶς μὲ τὸ χέρι τοῦ Ἰωάννη Μαυροκορδάτου, πρεσβύτερου ἀδελφοῦ τοῦ ἐπιφανοῦς Ἑλληνα λογίου καὶ μεγάλου διερμηνεῖα τῆς Ὑψηλῆς Πύλης Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου τοῦ ἐξ Ἀπορρήτων⁴, ὅπως σημειώνει ὁ ἴδιος ὁ γραφέας στὴ σ. 263 («ἐγράφη παρ' ἐμοῦ Ἰωάννου Μαυροκορδάτου»), ἀλλὰ καὶ στὸν προτασσόμενο ἔμμετρο πρόλογό του (φφ. β'-γ'), ὅπου, ἀπαριθμώντας τὰ ποικίλα περιεχόμενα τοῦ χειρογράφου, μᾶς ἀνακοινώνει τὸ ὄνομά του:

ὄνομα, τὸ ὅποιον λέγεται Γιάννης Μαυρογορδάτος,
τῆς δόμνας Ρωξάνδρας ὁ υἱός, τῆς Βλαχίας τὸ κράτος.

Ἡ δόμνα Ρωξάνδρα, ἡ μητέρα του, ἡ πρώτη Ἑλληνίδα λογία τῶν νεοτέρων χρόνων, κατὰ τὸν Κωνσταντῖνο Ἀμαντο⁵, εἶχε πραγματικά πρῶτο σύζυγο τὸν ἡγεμόνα τῆς Βλαχίας Ἀλέξανδρο Μιχέα (1625-1632)⁶. Ἄν ἀπὸ τὸ δίστιχο αὐτὸ συμπεράνουμε ὅτι ἡ Ρωξάνδρα βρισκόταν τότε ἀκόμη στὴ ζωὴ (ἂν εἶχε πεθάνει, ὁ γιὸς της θὰ πρόσθετε στὸ ὄνομά της κάποια λέξη γιὰ νὰ τὸ δηλώσει καὶ δὲν θὰ τὸ χρησιμοποιοῦσε μόνο γιὰ ἐγκαύχηση), τότε τὸ χειρόγραφο πρέπει νὰ ἔχει ἀντιγραφεῖ πρὶν ἀπὸ τὸ 1684, τὸ ἔτος δηλαδὴ τοῦ θανάτου τῆς Ρωξάνδρας. Πάντως, ἀπὸ ἄλλες

τῆς δημοπρασίας τοῦ Λονδίνου *Bibliotheca Phillipica, Catalogue of French, Spanish and Greek Manuscripts and English Charters... which will be sold by auction by Sotheby and Co... Days of sale: Monday, 25th June 1973, Lots 1906-2063...* (London 1973), σ. 6-9 (ἀριθ. 1917)

4. Γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο Μαυροκορδάτο (1641-1709) βλ. τὴν πλούσια βιβλιογραφία τὴ συγκεντρωμένη στὸ ἔργο τοῦ Ζαχαρία Ν. Τσιρπανλῆ, *Τὸ Ἑλληνικὸ Κολλέγιο τῆς Ρώμης καὶ οἱ μαθητὲς του (1576-1700)*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 606-608 (ἀριθ. 522). Βλ. καὶ τὸ πρόσφατο ἔργο τοῦ Gerhard Podskalsky, *Griechische Theologie in der Zeit der Türkenherrschaft (1453-1821)*, München 1988, σ. 295-297. Γιὰ τὸν ἀδελφὸ τοῦ Ἰωάννη (τὸ γραφεὶα τοῦ χειρογράφου, γενν. 1633) καὶ τὰ ὑπόλοιπα μέλη τῆς οἰκογενείας του βλ. τὴ μονογραφία τοῦ Emile Legrand *Généalogie des Maurocordato de Constantinople rédigée d'après des documents inédits*, Paris 1900, σ. 10 κ.ἑξ.

5. Κωνστ. Ι. Ἀμάντου, *Τὰ γράμματα εἰς τὴν Χίον κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν. 1566-1822 (Σχολεῖα καὶ λόγοι)*, Πειραιεὺς 1946, σ. 111-112. Βλ. γι' αὐτὴν (†1684) καὶ E. Legrand, *δ.π.*, σ. 9, 11 καὶ 47-55.

6. E. Legrand, *δ.π.*, σ. 48-53.

ένδειξεις προκύπτει ότι θα γράφτηκε όχι μόνο μετά το 1661, χρονολογία της συγγραφής των «Πατρίων της περιφήμου νήσου Χίου» του Γ. Μάμουκα (βλ. σ. 293 του χειρογράφου), ή και μετά το 1662, έτος του θανάτου του Μιχαήλ Βεστάρχη⁷, που αναφέρεται στον πρόλογο του Μαυροκορδάτου (στ. 48, φ. γ^ρ) ως «ἀείμνηστος», αλλά ακόμη και μετά το 1676, χρονολογία της προφητείας που περιλαμβάνεται στις σελ. 189-191 του χειρογράφου. Ο Ίωάννης Μαυροκορδάτος, που γεννήθηκε το 1633, θα ήταν το 1676 43 ετών. Δεν είναι δυστυχώς γνωστό το έτος του θανάτου του⁸. Αλλά και αν δεν έγραψε το χειρόγραφο πριν από το 1684, θα το έγραψε πάντως πριν από το 1700, όποτε θα ήταν πια 67 ετών. Αν τοποθετούσαμε λοιπόν χρονολογικά το χειρόγραφο στις δύο ή τρεις τελευταίες δεκαετίες του 17ου αιώνα, νομίζω ότι δεν θα άπείχαμε πολύ από την πραγματικότητα.

Ο Ίωάννης Μαυροκορδάτος, που ήταν έγκρατεστημένος στην Κωνσταντινούπολη και που διετέλεσε πρωτονοτάριος και (από το 1674-75) βοεβόδας της Μυκόνου, δεν είχε, όπως προκύπτει από τα γραφόμενά του και από τους παραπάνω προλογικούς στίχους του, τη λογιότητα της μητέρας του και του αδελφού του, έτρεφε όμως, φαίνεται, ιδιαίτερη αγάπη για τα λαϊκά κείμενα. Και γι' αυτό συγκέντρωσε και άντέγραψε ιδιόχειρα, στο χειρόγραφο αυτό, ποικίλα δημώδη, πεζά, αλλά κυρίως έμμετρα κείμενα, γραμμένα τα περισσότερα από Χιώτες συγγραφείς ή και σχετιζόμενα με το γενέθλιο του πατέρα του νησί της Χίου. Με πλήρη συναίσθηση της αξίας και της χρησιμότητας της συλλογής του, πληροφορεί τον άναγνώστη:

*Ἐγὼ δὲ μ' ἐπιμέλειαν ὅλα μετὰγραψά τα
καὶ μέσ' στήν βίβλον τούτη μου μὲ κόπον ἤβαλά τα*

*Ἴσως κι' ἀπὸ τὸν κόπον μου νὰ ἐπαράγραψά τι,
μὰ μὴ βαρυνκαρδίσετε, γιατί ἴσφαλα εἰς κάτι.*

*Νὰ γράψω καὶ ἄλλο ἤθελα, μὰ τὸ χαρτὶ δὲ φθάνει,
ἢ πέννα μου ἐχάλασε, δὲν εἶχα καὶ μελάνι.*

7. Βλ. παρακάτω, σ. 322-323 και σημ. 19.

8. Βλ. E. Legrand, ὅ.π., σ. 10 και 25. Ζοῦσε πάντως ακόμη και τὸ 1705, ἔταν ἔσημειωσε (Μαίου 1) τὴν ἀγορὰ ἐντύπου τοῦ 1662 (Γ ε ω ρ γ. Ι. Ζ ο λ ὶ τ α, Ἱστορία τῆς Χίου..., τόμ. Α'. Π. Τοπογραφία πόλεως Χίου-Γενεαλογικά, ἐν Ἀθήναις, 1923, σ. 404), ἀν ὄχι και τὸ 1726 (βλ. ὅ.π.).

Ἐκ τῶν δώδεκα διάφορα κείμενα ποὺ ἀνθολόγησε ὁ Μαυροκορδάτος⁹, τὰ πέντε εἶναι ἄσχετα πρὸς τὴ Χίο, δηλ. τὸ ὑπ' ἀριθ. 5 (Νομοκάνοντας καὶ πίνακας περὶ βαθμῶν συγγενείας, σελ. 137-188), τὸ ὑπ' ἀριθ. 6 (σελ. 189-191), ποὺ περιέχει μιὰ παράξενη σύντομη προφητεία γιὰ καταστροφὴς ποὺ θὰ συμβοῦν στὴ Γαλλία, στὰ χρόνια 1676-1687 καὶ 1700-1702, τὸ ὑπ' ἀριθ. 7, ποὺ περιέχει τὴν ἐπιγραφόμενη «*Διήγηση τοῦ Χιλιάρμενου*», δηλ. ἀφήγηση σὲ δημώδη γλώσσα τῶν γνωστῶν γεγονότων τοῦ Πολέμου τῆς Κύπρου καὶ τῆς Ναυμαχίας τῆς Ναυπάκτου (1570-1571), σὲ μετάφραση «*ἀπὸ τὴν φράγκικην γλῶσσαν*» (δηλ. τὴν ἰταλική) «*παρὰ τοῦ ἀοιδίμου καλόγερον Ἀλβάνου*» (σελ. 193-262), τὸ ὑπ' ἀριθ. 10, ποὺ περιέχει «*Συνταγματίον τῶν ὀφικίων τῆς βασιλείας τῶν Ρωμαίων*» (σελ. 353-379) καὶ τὸ ὑπ' ἀριθ. 11, ποὺ περιέχει μιὰ σειρά τῶν γνωστῶν βυζαντινῶν ἐγγράφων γιὰ τὰ δώδεκα ἀρχοντόπουλα τῆς Κρήτης (σελ. 380-394). Κανένα ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτὰ δὲν εἶναι πρωτότυπο, ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ τὴν προφητείαν (ἀριθ. 6).

Ἀντίθετα, ὅλα τὰ ὑπόλοιπα τμήματα τῆς ἀνθολογίας, δηλ. τὰ σχετιζόμενα μὲ τὴ Χίο, ποὺ εἶναι καὶ τὰ πολυαριθμότερα καὶ ἐκτενέστερα, εἶναι καὶ πρωτότυπα καὶ ἄγνωστα μέχρι σήμερα. Αὐτὰ εἶναι: τὸ ὑπ' ἀριθ. 1 (σελ. 1-21) «*Διάλογος τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου*» (σὲ στίχους πολιτικούς, δηλ. δεκαπεντασύλλαβους ὁμοιοκατάληκτους, τοῦ Χιώτη ἱερέα καὶ δασκάλου Μιχαὴλ Βεστάρχη), τὸ ὑπ' ἀριθ. 2 (σελ. 22-56) «*Στίχοι πολιτικοὶ εἰς διαλόγον μέρος ἐβγαλμένοι καὶ ποιημένοι εἰς τὴν Ἀνάστασιν τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ*» (τοῦ ἴδιου συγγραφέα), τὸ ὑπ' ἀριθ. 3 (σελ. 57-129) «*Στίχοι πολιτικοὶ εἰς διαλόγον μέρος ἐβγαλμένοι καὶ ποιημένοι εἰς τὸν Ἐλεάζαρον καὶ τοὺς ἑπτὰ παῖδας τοὺς Μακκαβαίους καὶ τῆς μητρὸς αὐτῶν*» (sic) *μετὰ τῆς Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ καὶ ἑτέρων*» (τοῦ ἴδιου), τὸ ὑπ' ἀριθ. 4 (σελ. 129-137) «*Ἰντερμέδιο ἑνὸς μάγου ὡσὰν μῦθος*» (παράφρημα τοῦ ἀμέσως προηγούμενου ἔργου), τὸ ὑπ' ἀριθ. 8 (σελ. 263-293) «*Τὰ πάτρια τῆς περιφήμου νήσου Χίου συλλεγένητα ἐκ πολλῶν καὶ διαφόρων βιβλίων παρὰ Γεωργίου Μάμουκα καὶ νοταρίου Χίου*» (πεζὴ συναγωγή μαρτυριῶν καὶ ἐγγράφων γιὰ τὴ Χίο, τὸ μόνο μὴ θεατρικὸ ἔργο), τὸ ὑπ' ἀριθ. 9 (σελ. 297-352) «*Στίχοι πολιτικοὶ εἰς διαλόγον μέρος ἐβγαλμένοι καὶ ποιημένοι εἰς τοὺς τρεῖς παῖδας παρὰ Ναβουχοδονόσορ βασιλέως βαλθεῖσιν εἰς τὴν κάμινον ἐν χώρᾳ Βαβυλώνα*» (sic) *παρὰ Γληγορίου διδασκάλου τοῦ Κονταράτου*» καὶ τὸ ὑπ' ἀριθ. 12 (σελ. 395-437), «*Δραῆμα περὶ τοῦ γεννηθέντος τυφλοῦ μὲ μίαν ἱστορίαν τοῦ Δαρείου βασιλέως ὑπὸ Γαβριὴλ Προσοφᾶ*».

9. Πρόχειρη ἀπαρίθμησή τους βλ. στὸν κατάλογο τῆς δημοπρασίας τῆς *Bibliotheca Philippica*, δ.π. (βλ. σημ. 3), σ. 8.

Ἐπειδὴ τὰ δύο τελευταῖα στιχορρήματα αὐτὰ (τοῦ Κονταράτου καὶ τοῦ Προσοψᾶ) δὲν τὰ ἀναφέρει ὁ Μαυροκορδάτος στὸν ἔμμετρο πρόλογό του, ἴσως νὰ τὰ πρόσθεσε λίγο ἀργότερα στὸ χειρόγραφο του. Τὰ ἔχει πάντως περιλάβει κανονικὰ στὸν πίνακα περιεχομένων του (φ. ζ^{r-v}). Τὸ χειρόγραφο θὰ τὸ διατήρησε στὴν κατοχὴ του ὡς τὸ θάνατό του ὁ Ἰωάννης καὶ θὰ τὸ κληρονόμησε ἔπειτα ὁ γιὸς του Κωνσταντῖνος κι' ἀπ' αὐτὸν πάλι ὁ ἔγγονός του Σκαρλάτος, σύμφωνα μὲ τὸ ἀκόλουθο σημείωμα τοῦ τελευταίου στὸ φ. α^r: «τῶ παρῶν βιβλῆο εἶναι κληρονομία πατρικὴ κάμου Σκαρλάτου Μαυροκορδάτου τοῦ Κωνσταντίνου, ἴδιο καὶ καθαυτὸ γράφιμο τὸν παπού μου Ἰωάννη Μαυροκορδάτου, σπαθάρη, ἀδελφοῦ τοῦ Ἐξαπορίτου Ἀλεξάνδρου»¹⁰. Ἄλλα σημειώματα, στὸ ἴδιο φύλλο, ἀναφέρουν ὡς μεταγενέστερους κατόχους τοῦ χειρογράφου τὸν Mateu Mavrocordato¹¹, τὸν Ἰάκωβο Κωνσταντινίδη (γιὸ τοῦ Κωνσταντίνου δηλαδὴ) Μαυροκορδάτο¹² καὶ τὸν Κωνσταντῖνο Μαυροκορδάτο τοῦ Ἰακώβου¹³, πού στίς 15 Μαΐου 1802 γράφει: «τὸ ἀγόρασα ἀπὸ τοῦ μακαρίτου θείου μου τὸ μεζάτι» (δημοπρασία). Τελευταῖος Ἕλληνας κάτοχος πρέπει νὰ ἦταν ὁ Ἀντώνιος Ψύχας (Χιώτης)¹⁴, σύμφωνα μὲ σημείωμά του (τοῦ 19ου αἰ.) στὸ φ. ζ^v. Ἐπειτα τὸ χειρόγραφο πέρασε στὴ συλλογὴ τοῦ γνωστοῦ Ἀγγλοῦ φιλέλληνα Frederick North, κόμη τοῦ Guilford, καὶ πούληθηκε στὴ δημοπρασία τῶν βιβλίων του τῆς 8 Δεκεμβρίου 1830¹⁵, γιὰ νὰ

10. Ὁ Σκαρλάτος Κωνστ. Μαυροκορδάτος ἀναφέρεται καὶ ὡς χορηγὸς τῆς δευτέρης ἐκδοσης τοῦ ἔργου τοῦ Εὐστρατίου Ἀργέντη «Ἄνθος τῆς εὐσεβείας ἤτοι Συνταγματίων περὶ Ἀναβαπτισμοῦ», πού τυπώθηκε στὴ Λιψία τὸ 1757 (E. Legend, *Bibliographie Hellénique... au XVIIIe siècle*, τόμ. 1, Paris 1918, ἀριθμ. 499, σ. 469). Βλ. γι' αὐτὸν E. Legend, *Généalogie des Mavrocordato* σ. 15 (ἀριθ. 23). Ἴσως γι' αὐτὸ θεωρήθηκε λόγιος, ἐνῶ τὸ παραπάνω αὐτόγραφο σημείωμά του τὸν δείχνει ἀνορθόγραφο.

11. Ὁ Ματθαῖος θὰ ἦταν ἴσως ἀπόγονος τοῦ Σκαρλάτου (βλ. σημ. 10), δὲν περιλαμβάνεται ὁμως στὴ γενεαλογία τῶν Μαυροκορδάτων (E. Legend, ὁ.π.), ὅπως δὲν περιλαμβάνονται οὔτε οἱ ἐπόμενοι Ἰάκωβος καὶ Κωνσταντῖνος.

12. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν Ἰάκωβο Μαυροκορδάτο.

13. Τὸ ἴδιο ἰσχύει ἐπίσης καὶ γιὰ τὸν Κωνσταντῖνο Μαυροκορδάτο, γιὸ τοῦ Ἰακώβου (τοῦ ἀμέσως προηγούμενου);. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι αὐτὸς δὲν κληρονόμησε τὸ χειρόγραφο, ὡς οἰκογενειακὸ κειμήλιο, ὅπως ὁ Σκαρλάτος, ἀλλὰ τὸ ἀγόρασε σὲ δημοπρασία περιουσιακῶν στοιχείων συγγενοῦς του.

14. Ὁ Ἀντώνιος Ψύχας δὲν μᾶς εἶναι γνωστός ἀπὸ ἄλλοῦ. Μέλη τῆς οἰκογένειας Ψύχα, τοῦ 19ου αἰ., ἀναφέρονται στὸ ἔργο τοῦ Φιλ. Λ. Χρυσοβερόνη, *Χίος καὶ Χίιο διὰ μέσου τῶν αἰώνων*, Ἀθῆναι 1938, σ. 93-94 καὶ 96.

15. Βλ. *Bibliotheca Phillipica*, ὁ.π., σ. 6, παράγρ. (4).

περιέλθει τελικά στη συλλογή του Thomas Phillipps (ἀριθ. 7466), από την οποία δημοπρατήθηκε τὸ 1973.

Β'. ΤΑ ΠΕΝΤΕ ΧΙΑΚΑ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΑ ΣΤΙΧΟΥΡΓΗΜΑΤΑ

Ἐὰς ἔλθουμε τώρα εἰδικότερα στὰ πέντε χιακὰ στιχουργήματα μὲ διαλογικὴ καὶ θεατρικὴ μορφή καὶ μὲ θρησκευτικὴ ὑπόθεση, πού συμποσοῦνται σὲ 4.738 στίχους συνολικά (καὶ θὰ ξεπερνοῦσαν ἀσφαλῶς τὶς 5.000, ἂν ὑπολογίζαμε καὶ τοὺς χαμένους στίχους πού περιλαμβάνονταν στὰ λίγα φύλλα τοῦ χειρογράφου πού ἔχουν ἐκπέσει)¹⁶.

Τὰ τρία πρῶτα στιχουργήματα (Α-Γ) ὀφείλονται, ὅπως μαρτυροῦν οἱ ἐπιγραφές των καὶ ὁ ἔμμετρος πρόλογος τοῦ Μαυροκορδάτου, στὸν ἱερέα καὶ δάσκαλο τῆς Χίου Μιχαὴλ Βεστάρχη, τὸ τέταρτο (Δ) στὸ δάσκαλο Γρηγόριο Κονταράτο καὶ τὸ πέμπτο (Ε) στὸν ἱερομόναχο καὶ δάσκαλο Γαβριὴλ Προσοψᾶ. Γιὰ τοὺς τρεῖς Χιωτὲς συγγραφεῖς αὐτούς, ὅλους ἱερωμένους καὶ δασκάλους, ξέρομε λίγα πράγματα, ἀλλὰ οὐσιώδη.

Ὁ Μιχαὴλ Βεστάρχης, πού φαίνεται καὶ ὁ παλαιότερος, ὑπογράφει σὲ πατριαρχικὸ ἔγγραφο τοῦ 1638¹⁷ ὡς «Διδάσκαλος τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας» (ἀξίωμα τοῦ Οἴκουμ. Πατριαρχείου). Σὲ ἔγγραφο ὅμως τῆς Λατινικῆς Ἐκκλησίας τῶν ἐτῶν 1642-1643, ἀναφέρεται τὸ ὄνομά του, μαζὶ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Χριστοφόρου Ἀλβάνου, ὡς «καλογήρων Χίων προσελθόντων εἰς τὴν καθολικὴν πίστιν»¹⁸. Ἄλλ' αὐτὸ ἀντιφάσκει πρὸς ἄλλα ἀντίθετα δεδομένα. Καὶ πραγματικά, στὸν ὑπ' ἀριθ. 29 (176) κώδικα τοῦ πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας¹⁹, πού περιέχει κηρύγματα ἀπὸ

16. Φαίνεται πὼς ἔχουν ἐκπέσει πέντε φύλλα (=δέκα σελίδες) καὶ πὼς κατὰ τὴ φωτογράφηση παραλείφθηκαν φωτοτυπίες τεσσάρων ζευγῶν συνεχόμενων ἀντικρυστῶν σελίδων (ἄρα ἄλλες ὀκτώ). Ἐὰν ὑπολογίσουμε ὅτι σὲ κάθε σωζόμενη σελίδα περιλαμβάνονται 22 στίχοι, τότε οἱ χαμένοι στίχοι θὰ πλησίαζαν τοὺς τετρακόσιους. Δὲν εἶναι ὅμως δυνατὸ νὰ εἴμαστε ἐντελῶς βέβαιοι γιὰ τὸν ὑπολογισμό αὐτό, ἐπειδὴ δὲν ἀποκλείεται ὀρισμένες ἀπὸ τὶς χαμένες σελίδες αὐτὲς νὰ ἦταν λευκὲς καὶ ἄλλες νὰ ἔφεραν ἐνδιάμεσες σκηνηκὲς ἐπεξηγήσεις καὶ ὀνόματα προσώπων, πού ἐμείναν τὸν ἀριθμὸ τῶν στίχων.

17. Δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν J. A y m o n, *Monuments authentiques de la religion des Grecs*, Ἰα La Haye, 1708, σ. 331. Γιὰ τοὺς Βεστάρχες τῆς Χίου βλ. Κ. Ι. Ἀμάντου *Γλωσσικὰ Μελετήματα*, ἐν Ἀθήναις 1964, σ. 557-558.

18. Βλ. Γεωργίου Ι. Ζολώτα, *Ἱστορία τῆς Χίου συνταχθεῖσα ἐπιμελείᾳ τῆς θυγατρὸς αὐτοῦ Αἰμιλίας Κ. Σάγου*, τόμ. Γ', μέρος δευτέρον. Τουρκοκρατία, ἐν Ἀθήναις 1928, σ. 392.

19. Βλ. Νικολ. Σ. Φιριππίδου, «Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς Βιβλιοθήκης

τῆ Χίο, γραμμένα μὲ τὸ χέρι τοῦ τρίτου συγγραφέα Γαβριὴλ Προσοψᾶ, ἀπὸ τὸ 1661 ὡς τὸ 1690 τοῦλάχιστο, περιλαμβάνεται καὶ ἐπικήδειος λόγος τοῦ τελευταίου στὸν Βεστάρχη, μὲ ἡμερομηνία 16 Μαρτίου 1662. Στὸ λόγο αὐτὸ ὁ Βεστάρχης ἀναφέρεται ὡς «*διδάσκαλός μας*» καὶ ἱεροκήρυκας καὶ ἐγκωμιάζεται μὲ τὰ θερμότερα λόγια («*τιμὴ τῶν ἱερέων, καύχημα τῆς πατρίδος μας, σφώτατος διδάσκαλος*», γιὰ τὸν ὁποῖο πρέπει νὰ κλάψει καὶ νὰ πενθήσει «*καὶ τοῦτος ὁ ναός... ὁ ὁποῖος ἀηγέθη ἐκ βάθρων διὰ συνδρομῆς αὐτοῦ καὶ πόνου... καὶ ὄλη ἡ Χίος*»)²⁰. Ὁ ναὸς αὐτός, στὸν ὁποῖο καὶ ἐκήρυττε ὁ Βεστάρχης καί, τοῦλάχιστο ἀπὸ τὸ 1661 ὡς τὸ 1690, καὶ ὁ Προσοψᾶς²¹, ἦταν ἀσφαλῶς ὀρθόδοξος, ὅπως προκύπτει καὶ ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τῶν κηρυγμάτων τοῦ Προσοψᾶ²². Εἶναι μάλιστα πιθανότατο ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ ναὸ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων (στὸ Παλαιόκαστρο), ἕναν ἀπὸ τοὺς τρεῖς σημαντικότερους ὀρθόδοξους ναοὺς τῆς Χίου, πού προστατεύονταν ἀπὸ τρεῖς ἀντίστοιχες φερώνυμες Ἀδελφότητες²³, γιὰτι τρία ἀπὸ τὰ αὐτόγραφα κηρύγματα του σ' αὐτὸ τὸν κώδικα (φ. 383Ὶ, 406ᵛ, 452ᵛ) τὰ ἀπευθύνει ὁ Προσοψᾶς στὴν Ἀδελφότητα τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, πού τὴν προσφωνεῖ (φ. 452ᵛ) «*ὦ ἀδελφότης μου*». Ὁ

τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας, Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος, τόμ. 37 (1938), σ. 446-447 (ἀριθ. 29/176). Μικροταινία τοῦ χειρογράφου ὑπάρχει στὸ Μορφωνικὸ Ἰδρυμα Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, ὅπου καὶ τὸ μελέτησα, μὲ τὴν πρόθυμη συνδρομὴ τοῦ κ. Ἀγαμ. Τσελίκου, πού τὸ φωτογράφησε.

20. Ν. Σ. Φιριππίδου, ὁ.π., σ. 447.

21. Στὸν παραπάνω ἀλεξανδρινὸ κώδικα ὑπάρχουν σχέδια καὶ περιλήψεις ἢ ἀποσπάσματα πολυάριθμων ὁμιλιῶν σὲ Κυριακὲς καὶ ἑορτὲς γραμμένα μὲ τὸ ἴδιο χέρι, πού πρέπει νὰ εἶναι τοῦ Γαβριὴλ Προσοψᾶ, ὅπως μαρτυροῦν οἱ αὐτόγραφες ὑπογραφές του στὸ τέλος μερικῶν κηρυγμάτων, ὅπως στὰ φύλλα 360ᵛ, 383Ὶ, 385Ὶ, 406ᵛ, 452ᵛ, ὅπου, μὲ τὸν ἴδιο γραφικὸ χαρακτήρα, ὑπογράφει ὡς «*Γαβριὴλ ἱερομόναχος ὁ Προσοψᾶς*» καὶ ὡς «*Γαβριὴλ ἱερομόναχος ὁ Ροδοκανάκης καὶ διδάσκαλος τοῦ Ἐθαγγελίου τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας*». Ἡ οἰκογένεια Προσοψᾶ ἦταν, φαίνεται, κλάδος τῆς οἰκογένειας Ροδοκανάκη, ὅπως μαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ τὸ ἀκόλουθο κωδικογραφικὸ σημεῖωμα στὸ ὑπ' ἀριθ. 279 χειρόγραφο τῆς Μόσχας: «*1658 Αὐγούστου 8. Τὸ ἐτελείωσα καὶ τὸ ἔγραψα ἐτοῦτο τὸ Ψαλτήριον μὲ τὸ ἰδιόχειρόν μου ἐγὼ ὁ ἱεροδιάκονος Ἀγαθάγγελος τοῦ Ζαννῆ τοῦ Ροδοκανάκη τοῦ Προσοψᾶ*» (Βλαδιμήρου, Κατάλογος συστηματικῶν τῶν χειρογράφων τῆς Συνοδικῆς Βιβλιοθήκης. I. Τὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα (ρωσσιὰ), Μόσχα 1894, σ. 397).

22. Βλ. τὴν ἀμέσως προηγούμενη ὑποσημείωση.

23. Βλ. Ἀλεξ. Μ. Βλαστοῦ, *Χιακά, ἥτοι ἱστορία τῆς νήσου Χίου*, τόμ. πρῶτος, ἐν Ἐρμουπόλει 1840, σ. 147-149. Οἱ ἄλλοι δύο μεγάλοι ναοὶ τῆς Χίου ἦταν ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Βίκτωρος στὴν Ἀπλωταριά καὶ τῶν Ἀγ. Ἀναργύρων στὸν Ἐγκρεμὸ. Βλ. καὶ Πηνελόπης Στάθη, «*Τὸ ἀνέκδοτο Ὀδοιοπικὸ τοῦ Χρυσάνθου Νοταρᾶ*», *Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά*, τόμ. 1 (1984), σ. 260 (σημ. 250-252).

Βεστάρχης λοιπόν είχε συνδράμει, αν όχι έξ ολοκλήρου, πάντως σὲ μεγάλο βαθμό, στὴν ἀνέγερση τοῦ ὀρθόδοξου αὐτοῦ ναοῦ (ποῦ δὲν σώζεται σήμερα), στὸν ὁποῖο ἐκήρυττε στὰ τελευταῖα του χρόνια ὡς τὸ θάνατό του (1662). Ἴσως παράλληλα νὰ ἦταν καὶ δάσκαλος, ἐπειδὴ, στὸν ἐπικήδειο τοῦ Προσοψᾶ, περιέχονται οἱ φράσεις ὁ διδάσκαλός μας (φ. 68^v), οἱ μαθηταὶ του (φ. 69^r, 69^v), παιδευτά μας (φ. 68^v). Ὁ ἐπικήδειος λοιπὸν αὐτὸς μαρτυρεῖ ὅτι ὁ Μιχαὴλ Βεστάρχης, κι' ἂν ἀκόμη εἶχε πρόσκαιρα, στὴ νεότητά του, προσχωρήσει στὸν καθολικισμό, ὅμως ξαναγύρισε καὶ παρέμεινε στὴν ὀρθοδοξία ὡς τὸ θάνατό του, ἀναπτύσσοντας ἀξιόλογη ποιμαντική, κηρυκτική καὶ διδακτική δράση.

Οἱ πρῶτες πληροφορίες ποῦ ἔχουμε γιὰ τὸ Γαβριὴλ Προσοψᾶ εἶναι ὅτι τὸ 1658, ὅταν ἦταν ἀκόμη ἱεροδιάκονος, ἀλληλογραφοῦσε μὲ τὸ συγγενὴ του Λέοντα Ἀλλάτιο²⁴. Λίγο ἀργότερα, πῆγε στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου ἔγινε ἱερέας καὶ διδάσκαλος καὶ κήρυκας τοῦ Εὐαγγελίου τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας. Ἀπὸ τὸ 1661 ἐκήρυττε, καθὼς εἶδαμε, στὸ ναὸ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων τῆς Χίου καὶ συνέχισε νὰ κηρύττει γιὰ τριάντα χρόνια τοῦλάχιστο. Τέλος, ὅταν ἰδρύθηκε, τὸ 1662, στὴ Χίο νέο σχολεῖο ἀπὸ τὸ Μανολάκη τὸν Καστοριανό, μὲ τὴν παρότρυνση τοῦ Πατριάρχου τῶν Ἱεροσολύμων Νεκταρίου, ὁ Προσοψᾶς διορίστηκε δάσκαλος σ' αὐτό, μὲ ἱκανοποιητικὸ μισθό²⁵. Τὸ 1671, σὲ πράξη μικρῆς συνόδου τῆς Χίου, ὑπογράφει ὡς *Γαβριὴλ ἱερομόναχος καὶ διδάσκαλος τῆς Ἀδελφότητος τοῦ Ἁγίου Βικτωρος*²⁶ πράγμα ποῦ σημαίνει, κατὰ τὸν Κ. Ἀμαντο²⁷, ὅτι «τὸ σχολεῖον τοῦ Μανολάκη ἰδρύθη εἰς τὴν Ἀδελφότητα τῶν Ἁγίων Βικτώρων τῆς Ἀπλωταριᾶς». Στὸ σχολεῖο αὐτὸ ὑπρέτησε ὁ Προσοψᾶς σαράντα περίπου χρόνια (ὡς τὸ 1701 τοῦλάχιστο)²⁸.

Ὅσο γιὰ τὸ δεύτερο συγγραφέα, τὸν ἱερομόναχο καὶ διδάσκαλο Γρηγόριο Κονταράτο, πρέπει νὰ τὸν ταυτίσουμε πιθανότατα μὲ τὸν ὁμώνυμό του διδάσκαλο

24. Βλ. Περικλ. Ζερλέντου, «Περὶ τῶν ἐν Χίῳ φροντιστηρίων», *Ἀθηνᾶ*, τόμ. 29 (1917), σ. 237-238 καὶ 251-253 (ἀριθ. 8-9). Ὁ Γαβριὴλ ζητοῦσε ἀπὸ τὸν Ἀλλάτιο νὰ τὸν καλέσει κοντά του, στὴ Ρώμη, ἀλλά, φαίνεται, χωρὶς ἀποτέλεσμα. Βλ. καὶ Κ. Ι. Ἀμάντου, *Τὰ γράμματα εἰς τὴν Χίον*, σ. 10.

25. Κ. Ι. Ἀμάντου, ὁ.π., σ. 10-11.

26. Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Διάφορα ἑλληνικὰ γράμματα ἐκ τοῦ ἐν Πετροπόλει Μουσείου τῆς Α.Ε. τοῦ Κυρίου Nicolas Likhatcheff*, ἐν Πετροπόλει 1907, σ. 43-45 (ἀριθ. 2). Βλ. καὶ Κ. Ι. Ἀμάντου, ὁ.π., σ. 10.

27. Κ. Ι. Ἀμάντου, ὁ.π., σ. 10.

28. Κ. Ι. Ἀμάντου, ὁ.π., σ. 11.

τῆς Χίου τὸ μαρτυρούμενο τὸ 1725 ἀπὸ τὸ Χρῦσανθο Νοταρᾶ²⁹ καὶ ἀφιερωτῆ ἀμφίων, τὸ 1728/1729, στῆ Νέα Μονή³⁰, ἄρα ὀρθόδοξο. Οἱ δύο κάπως ὄψιμες αὐτὲς χρονολογίες δὲν ἀποκλείουν καθόλου τὴ σύνθεση τοῦ ἔργου του σὲ νεανικὴ ἡλικία, τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 17ου αἰώνα.

Οἱ τρεῖς λοιπὸν γνωστοὶ Χιωτὲς κληρικοὶ καὶ διδάσκαλοι αὐτοὶ ἀποκαλύπτονται τώρα καὶ στιχουργοὶ θρησκευτικῶν δραμάτων.

Καὶ τὰ πέντε ἔργα (Α-Ε) εἶναι γραμμένα σὲ δεκαπεντασύλλαβους ὁμοιοκατάληκτους στίχους (στὸ Δ παρεμβάλλονται σποραδικὰ καὶ ὁμάδες στίχων σὲ ἄλλα μέτρα). Τὰ συντομότερα εἶναι τὰ δύο πρῶτα, τοῦ Βεστάρχη (Α-Β), μὲ 440 καὶ 616 στίχους. Τὸ ἐκτενέστερο εἶναι τὸ τρίτο, τοῦ Βεστάρχη (Γ), μὲ 1607 στίχους. Ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα δύο, τὸ Δ ἔχει 1118 καὶ τὸ Ε 957 στίχους.

Καὶ τῶν πέντε ἔργων τὰ θέματα εἶναι παρμένα εἴτε ἀπὸ τὴν Παλαιὰ (τῶν Α, Γ καὶ Δ) εἴτε ἀπὸ τὴν Καινὴ (τῶν Β καὶ Ε) Διαθήκη. Τὸ δεύτερο ἰντερμέδιο τοῦ Γ ἔχει προφανῶς πηγὴ ἰταλικὴ καὶ ἴσως καὶ οἱ κωμικὲς σκηνὲς ὅπου εἰσάγονται οἱ δαίμονες (ἢ δευτέρη τοῦ Γ καὶ ἢ πρώτη καὶ ὀγδόη τοῦ Δ). Ὅλα τὰ ἔργα (ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Α) ἔχουν διαιρεθεῖ σὲ σκηνὲς καὶ φέρουν στὰ ἐνδιάμεσα καὶ πεζὲς σκηνικὲς ὁδηγίες («διδασκαλίες»): τὰ Β καὶ Γ σὲ 5 σκηνὲς καὶ τὰ Δ καὶ Ε σὲ 8. Τὸ τελευταῖο μάλιστα κατανέμει τὶς σκηνὲς σὲ τρεῖς πράξεις, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες (μεταξὺ πρώτης καὶ δευτέρας καὶ μεταξὺ δευτέρας καὶ τρίτης) παρεμβάλλει καὶ δύο «στροφές» (στροφή α' καὶ στροφή β') μὲ ἐντελῶς ἄλλη ὑπόθεση (ἐπιεσόδιο ἀπὸ τὴν αὐτὴ τοῦ Δαρείου), πού δὲν εἶναι ἄλλο φυσικὰ παρὰ ἰντερμέδια.

Στὰ τρία πρῶτα ἔργα, τοῦ Βεστάρχη (Α-Γ), οἱ πρόλογοι (ἐκτὸς ἀπὸ τὸν πρόλογο τοῦ Α) καὶ οἱ ἐπίλογοι εἶναι τοῦ συγγραφέα. Στὸ Δ προλογίζει ἢ προσωποποιημένη Νηστεία καὶ στὸ Ε ὁ Φθόνος, ὡς ἀλληγορικὲς μορφές, ἐνῶ στὸ Δ ἀνοίγει καὶ κλείνει τὴν αὐλαία (στοιχεῖο μοναδικὸ στῆ νεοελληνικὴ δραματοποιία) ἕνα παιδάκι, μὲ σύντομη κωμικὴ ἀποστροφή στοὺς θεατὲς. Τέλος, μονάχα στὸ τελευταῖο ἔργο, τὸ Ε, προτάσσεται καὶ ἀφιερωτικὴ προσφώνηση τοῦ συγγραφέα στὸν Χιώτη εὐγενῆ Δημήτριο Καλβοκορέση³¹.

29 Πηνελόπης Στάθης, ὁ.π., σ. 261. Βλ. καὶ Κ. Ι. Ἀμάντου, ὁ.π., σ. 13.

30. Βλ. Γρηγ. Φωτεινοῦ, *Τὰ Νεαμονήσια*, ἐν Χίῳ 1865, σ. 254-255 καὶ Γεωργ. Ι. Ζολώτα, *Ἱστορία τῆς Χίου*, τόμ. Γ', μέρος δεύτερον, ἐν Ἀθήναις 1928, σ. 288. Πρβλ. καὶ Κ. Ι. Ἀμάντου, ὁ.π., σ. 14.

31. Δὲν εἶναι βέβαιο ἂν ὁ Δημήτριος Καλβοκορέσης αὐτὸς ταυτίζεται μὲ τὸν ὁμώνυμό του πού γεννήθηκε τὸ 1666 καὶ πέθανε τὸ 1750 (Phil. Argenti, *Libro d'Oro de la noblesse de Chio*, τόμ. II. *Arbres généalogiques*, London 1955, σ. 25, ἀριθ. 15) ἢ μὲ τὸν μισὲρ Δημήτριο

Ἵστερα ἀπὸ τὰ γενικὰ αὐτὰ συγκριτικὰ στοιχεῖα, ἄς ἀναλύσουμε τώρα τὸ καθένα ἀπὸ τὰ ἔργα κατὰ σειρά.

Τὸ πρῶτο στιχοῦργημα (Α), τοῦ Βεστάρχη, εἶναι ἕνας ἀπλὸς διάλογος ἀνάμεσα στὸν Δαβίδ καὶ τὸν Ἀδὰμ, ποὺ συμπληρώνεται μὲ τὶς ὁμιλίες (διαδοχικὰ καὶ χωρὶς ἀνταπαντήσεις) τῶν προπατόρων καὶ τῶν προφητῶν τῆς Παλ. Διαθήκης (Ἰακώβ, Ζαχαρία, Μωϋσῆ, Σολομώντα κλπ.), ποὺ ἐπιβεβαιώνουν τὶς παλιές προφητεῖες των τὶς σχετικὲς μὲ τὴ Θεοτόκο. Ὁ ἐπίλογος εἶναι μιὰ ἀνακεφαλαίωση τῶν ἐγκωμίων τῆς Θεοτόκου, ποὺ καταλήγει στὴν παράκληση νὰ βοηθήσει τοὺς χριστιανούς

*ἐδῶ μὲν νὰ περάσωμεν μὲ εἰρήνην τὴν ζωὴν μας,
στὸν ἄλλον κόσμον ἔπαρε μαζί σου τὴν ψυχὴν μας
(στίχ. 439-440)*

Ἐς σημειωθεῖ πὼς τὸ τελευταῖο αὐτὸ δίστιχο ἀπαντᾷ στὸ τέλος καὶ τῶν ἄλλων δύο ἔργων τοῦ Βεστάρχη, τοῦ Β (στ. 611-612) καὶ τοῦ Γ (στ. 1448-1449) καὶ ἐπιβεβαιώνει ἔτσι τὴν πατρότητά των. Τὸ Α εἶναι τὸ μόνον ποὺ δὲν παρουσιάζει θεατρικὴ δομὴ (διαίρεση σὲ σκηνές καὶ δραματικὲς συγκρούσεις).

Τὸ δεῦτερο ἔργο τοῦ Βεστάρχη (Β), λίγο ἐκτενέστερο ἀπὸ τὸ πρῶτον καὶ μὲ ὑποτυπώδη σκηρικὴ δράση, ἔχει γιὰ θέμα του τὴν Ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ.

Ἵστερα ἀπὸ μικρὸ πρόλογο, ξετυλίγονται ἕξι σύντομες διαδοχικὲς σκηνές, σύμφωνα μὲ τὴν ἀφήγησιν τῆς Καινῆς Διαθήκης (ιδίως τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου), ποὺ ἀκολουθοῦν τὴ Σταύρωση καὶ ἔχουν περιεχόμενον τὴ στάση τοῦ Πιλάτου, τὸ ἄγγελμα τῆς Ἀνάστασης, τὴ συμπεριφορὰ τοῦ Καϊάφα καὶ τὴν ἀπιστία τοῦ Θωμᾶ. Εἶναι ἀξιοπαρατήρητον ὅτι ὁ ποιητὴς ἀπέφυγε νὰ παρουσιάσει τὸν ἴδιον τὸ Χριστὸ στὴ σκηνή.

Ὁ ἠθικο-διδασκτικὸς χαρακτήρας καὶ τῶν δύο πρώτων ἔργων εἶναι προφανής.

Τὰ τρία ὑπόλοιπα ἔργα εἶναι πολὺ συνθετότερα καὶ παρουσιάζουν πλούσια σκηρικὴ δράση. Ἀπὸ τὶς ἄφθονες σκηρικὲς ὁδηγίες ποὺ περιέχουν καὶ ἀπὸ τοὺς προλόγους καὶ ἐπιλόγους των γίνεται φανερό πὼς γράφτηκαν γιὰ νὰ παρασταθοῦν καὶ πιθανότατα παραστάθηκαν.

Τὸ Γ (τὸ τρίτον ἔργο τοῦ Βεστάρχη) ἔχει γιὰ θέμα τὴ φρικαλέα σφαγή, μὲ βασιανιστήρια, τοῦ Ἐλεάζαρ καὶ τῶν Ἑπτὰ Παίδων τῶν Μακκαβαίων ἀπὸ τὸν κατακτητὴ βασιλιά Ἀντίοχον τὸν Ἐπιφανῆ, κατὰ τὴν ἀφήγησιν τῆς Παλ. Διαθήκης

γιὸ τοῦ Γεωργίου καὶ τῆς Μαρίας Καλβοκορέση (†1714) (Γεωργ. Ι. Ζολώτα, Ἱστορία τῆς Χίου, τόμ. Α'. Π. Τοπογραφία πόλεως Χίου - Γενεαλογία, ἐν Ἀθήναις 1923, σ. 366).

(Μακκαβ. Β', 6-7 και ιδίως Δ') και λιγότερο κατά τὸν Ἰώσηπο, πού τὸν ἀναφέρει ὁμως ρητὰ (Γ' στ. 8) ὡς πηγὴ τοῦ.

Τὴν ὑπόθεση τὴν ἐκθέτει ὁ συγγραφέας καὶ στὸν ἐκτενῆ πρόλογό του, ὅπου ἐξαγγέλλει λεπτομερῶς τί ἀκριβῶς θὰ δοῦν οἱ θεατῆς (στ. 53 κ. ἔξ.).

Οἱ Ἰουδαῖοι, στὴν πρώτη σκηνή, ἐνδυναμωμένοι ἀπὸ τὸ διδάσκαλο Ἐλεάζαρ, διαδηλώνουν τὴ θέλησή τους ν' ἀντιταχθοῦν στὸν ξένο κατακτητὴ. Παράξενη εἶναι ἡ δεύτερη σκηνή, ὅπου οἱ δαίμονες πού ξεχύθηκαν ἀπὸ τὸν Ἄδη, σὲ ἓνα παραλήρημα διαπληκτισμῶν καὶ ὕβρεων, ἐπιχαίρουν γιὰ τὴν ἀφροσύνη τοῦ βασιλιᾶ νὰ καταργήσει τὸ μωσαϊκὸ νόμο καὶ νὰ κακοποιεῖ τοὺς Ἑβραίους. Πραγματικά, ὁ βασιλιάς ἀνταμείβει γενναϊδῶρα ὄσους τὸν ὑπακούουν, ἐνῶ βασανίζει ἀπάνθρωπα καὶ τελικὰ θανατώνει τὸ γηραλέο Ἐλεάζαρ, πού τοῦ ἀντιτάσσεται. Ἀλλὰ ἡ ἐκτενέστερη καὶ φρικιαστικότερη σκηνὴ εἶναι ἡ πέμπτη, κατὰ τὴν ὁποία βασανίζονται καὶ θανατώνονται διαδοχικὰ οἱ Ἑπτὰ παῖδες, πού ἐμμένουν ἀκλόνητοι στὴν πίστη των, μπροστὰ στὰ μάτια τῆς μητέρας των, πού τοὺς ἐνθαρρύνει ν' ἀντισταθοῦν μέχρι θανάτου. Παραθέτω ἔξι μόνο στίχους ἀπὸ τὸ μοιρολόι τῆς:

*Παιδάκια μου γλυκύτατα καὶ ἀφανοθρεμμένα,
μοί μου, πῶς εἶν' τὰ μέλη σας ἐδῶ κι ἐκεῖ ριγμένα;
(στίχ. 1336-37)*

.....
*Ἄδικοφονεμένα μου, μεγάλα παλληκάρια,
πρῶτε καὶ δεύτερέ μου γιέ, τῆς χήρας τὰ κλωνάρια!
Μὰ ποιὸν νὰ κλάψω, πέτε μου, τὸν μέσον γῆ τὸν πέμπτον;
δεύτερον, τρίτον, ὕστερον, τὸν πρῶτον γῆ τὸν ἕκτον;
(στίχ. 1360-63)*

Ἄξιοσημείωτη εἶναι ἡ ὑπαρξὴ στὸ ἔργο αὐτὸ καὶ δύο ἀνόμοιων ἰντερμεδίων. Τὸ πρῶτο εἶναι ἐνσωματωμένο στὸ ἔργο, ὡς τέταρτη πράξι (στ. 693-838), καὶ ἔχει θέμα σοβαρὸ, τὴ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ (Π.Δ., Γένεση, κεφ. ΚΒ'). Φυσικά, δὲν ἐπιδέχεται καμιὰ σύγκριση μὲ τὸ ὁμώνυμο κρητικὸ ἀριστούργημα, ἀν καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ τὸ γνώριζε. Τὸ δεύτερο ἰντερμέδιο (στ. 1452-1607), πού εἶναι προσαρτημένο στὸ τέλος τοῦ ἔργου, μετὰ τὸν ἐπίλογο (στ. 1404-1451), ἔχει ἀντίθετα κωμικὸ χαρακτήρα, καὶ εἶναι προφανῶς ἰταλικῆς προελεύσεως³²: σατιρίζει μὲ ἐπιτυχία ἓναν ἐξαθλιωμένο καὶ ἀμαθῆ μάγο καὶ ἀστρολόγο, πού καυχᾶται γιὰ τὴν τέχνη καὶ τὴ σοφία του, διατυμπανίζοντας πασίγνωστα πράγματα:

32. Δὲν ἐπιχειρήσαμε νὰ ἐξακριβώσουμε τὴν πηγὴ τοῦ ἰντερμεδίου αὐτοῦ.

*Ἄλλον ἕνα νὰ ξεύρετε, ὁποῦ ἔναι πλιὸ μεγάλο,
θαῦμα πολλὰ παράξενο παρὰ κανέναν ἄλλο:*

(στ. 1498-99)

*Σὰ βασιλέφει ὁ ἥλιος, ἔχει νὰ σκοτεινιάσει
καὶ σὰν κρυφτεῖ μέσ' στὰ βουνά, βέβαια θὰ βραδυνάσει.*

(στ. 1502-03)

Τὸ ἔργο κλείνει μὲ σύντομη κωμικὴ ἀποστροφή (στ. 1596-1607) τοῦ μικροῦ μαθητῆ τοῦ μάγου πρὸς τὸ δάσκαλό του καὶ πρὸς τοὺς θεατῆς (ἄρχοντες καὶ ἀρχόντισσες), πού τοὺς προσκαλεῖ νὰ ἔλθουν καὶ στὴν αὐριανὴ παράσταση.

Τὸ Δ, ἔργο τοῦ Γρηγορίου Κονταράτου, ἔχει ὡς θέμα τοὺς Τρεῖς Παῖδας πού ρίχτηκαν στὴν κάμινο ἀπὸ τὸ βασιλιά τῆς Βαβυλώνας Ναβουχοδονόσορα καὶ δὲν ἐκάηκαν. Πηγὴ τοῦ εἶναι τὰ κεφάλαια α' καὶ γ' τῶν Προφητειῶν τοῦ Δανιήλ ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη.

Στὸν πρόλογο, ἡ προσωποποιημένη Νηστεία μιλεῖ γιὰ ὅσα θαυμαστὰ μέλλουν νὰ συμβοῦν καὶ ὁ Ἄγγελος, πού τὴ συνοδεύει, προαναγγέλλει ὅσα θὰ δοῦν οἱ θεατῆς.

Ἀπὸ τίς ὀκτῶ σκηνές τοῦ ἔργου ἡ πρώτη καὶ ἡ τελευταία εἶναι ἀφιερωμένες στοὺς δαίμονες καὶ τὰ κωμικά τους καμώματα, πού βγαίνουν γιὰ λίγο ἀπὸ τὸν Ἄδη, στὴν πρώτη γιὰ νὰ παρακινήσουν τὸ Ναβουχοδονόσορα στὴν εἰδωλολατρεία, ὥστε νὰ κερδίσουν ὀπαδούς, καὶ στὴν ὀγδόη γιὰ νὰ ἐκφράσουν τὴν ἀπελπισία τους γιὰ τὴν ἀποτυχία τῶν σχεδίων τους. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι οἱ δαίμονες παρουσιάζονται φευγαλέα καὶ στὸ τέλος τῶν σκηνῶν γ' καὶ ς'. Ἡ κύρια ὑπόθεση τοῦ ἔργου ξετυλίγεται στὶς ὑπόλοιπες ἑξὶ σκηνές μὲ ζωηρὸ ρυθμὸ. Ἐνῶ ὅλοι οἱ μεγιστάνες συρρέουν ἀπὸ παντοῦ καὶ προσκυνοῦν τὴ χρυσὴ εἰκόνα τοῦ Ναβουχοδονόσορα, οἱ Τρεῖς Παῖδες ἀγανακτοῦν γιὰ τὴ βεβήλωση καὶ δὲν προσκυνοῦν, ἀντιμετωπίζουν θαρραλέα τὸ βασιλιά, κι' αὐτὸς διατάσσει τότε νὰ ριχτοῦν στὴν κάμινο. Τὸ θαῦμα ὅμως συντελεῖται: οἱ Τρεῖς μένουν ἀφλεκτοί, ἕνας Ἄγγελος τοὺς δροσίζει καὶ ὁ βασιλιάς, βλέποντάς το, μεταστρέφεται καὶ ἀποκηρύσσει τὰ εἰδῶλα. Στὸν ἐπίλογο, ὁ κήρυκας τοῦ βασιλιά διακηρύσσει τὸ πρόσταγμά του νὰ τιμᾶται παντοῦ μόνος ὁ ἀληθινὸς Θεὸς καὶ νὰ τιμωροῦνται οἱ εἰδωλολάτρες, οἱ αἵρετικοὶ καὶ οἱ εἰκονομάχοι. Ἀπὸ ὀρισμένες ἐνδείξεις στὸ τέλος τοῦ ἐπιλόγου αὐτοῦ (στ. 1082, 1088, 1090, 1104, 1110, 1115) προκύπτει ὅτι τὸ ἔργο σχετίζεται μὲ τὴν Κυριακὴ τῆς Ὁρθοδοξίας (πού συμβολίζει τὴ συντριβὴ τῆς εἰκονομαχίας) καὶ παραστάθηκε ἴσως τὴν πρώτη ἐβδομάδα τῆς Σαρακοστής.

Τὸ δράμα ἔχει κίνηση καὶ ζωηρὸ διάλογο, ψαλμούς καὶ τραγούδια, καὶ εἶναι ἀπαλλαγμένο ἀπὸ τίς φρικαλεότητες τοῦ προηγουμένου. Ἴσως εἶναι τὸ καλύτερο

ἀπὸ τὰ πέντε στιχουργήματα. Ἀξιοπρόσεκτο εἶναι ὅτι, στὸ ἔργο αὐτό, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς παραδοσιακοὺς δεκαπεντασύλλαβους, χρησιμοποιοῦνται καὶ ἄλλα ποικίλα μέτρα. Περιορίζομαι σὲ δύο παραδείγματα:

*Φέγγει σὰν ἥλιος πλουμισμένος ὁ κόσμος,
ὅταν ἔλθει ἡ λάμψις σου
καὶ λαμπρύνεις ἐκείνους ποὺ σὲ βλέπουν
καὶ χαρὰν καὶ τιμὴν τοὺς χαρίζεις,
μὲ δροσιὰν τὲς καρδιές των δροσίζεις*

(στίχ. 151-55)

*᾿Ω εἰκόνα ὑψωμένη καὶ ἀπ' ὅλους τιμημένη,
ὁποῦ τώρα βασιλέας ὅποιον δὲν σὲ προσκυνήσει
μέσ' στὴν κάμινον τὸν βάζει νὰ παιδεύεται σκληρά...*

(στίχ. 488-90)

Εἶναι αξιοπρόσεκτο ὅτι τὸ παιδάκι ποὺ ἀποχαιρετᾷ στὸ τέλος τοὺς θεατές, τοὺς προσκαλεῖ σὲ νέα παράσταση τὴν ἐπόμενη Κυριακή.

Τὸ τελευταῖο ἔργο Ε, τοῦ τρίτου συγγραφέα Γαβριὴλ Προσοψᾶ, ἔχει ὡς θέμα τὴν ἱστορία τοῦ ἐκ γενετῆς τυφλοῦ, ποὺ θεραπεύθηκε ἀπὸ τὸ Χριστό, κατὰ τὴν Καινὴ Διαθήκη (Ἰωάν. Θ', 1-34). Ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς πράξεις, ἀπὸ τις ὁποῖες ἡ πρώτη ἔχει δύο σκηνές καὶ ἡ δεύτερη καὶ τρίτη ἀπὸ τρεῖς. Παρ' ὅλο ποὺ ἡ ἀπλή αὐτὴ ἱστορία, μὲ τὰ λιγιστὰ διαλεγόμενα πρόσωπα (ὁ τυφλὸς—οἱ γονεῖς του—οἱ γείτονες—οἱ Φαρισαῖοι καὶ γραμματεῖς) δὲν προσφερόταν πολὺ γιὰ δραματοποίηση, ὅμως οἱ διάλογοι ρέουν φυσικὰ καὶ ἡ σύγκρουση πραγματοποιεῖται ἀνάμεσα στὸν τυφλό, ποὺ εἶναι εὐγνώμων στὸ Χριστὸ ποὺ τὸν ἐθεράπευσε, καὶ στοὺς ὑποκριτικούς Φαρισαίους καὶ γραμματεῖς, ποὺ ἐπιβουλεύονται τὸ Χριστό. Ὁ Πρόλογος τοῦ Φθόνου, ποὺ καυχᾶται γιὰ ὅσα κακὰ προξενεῖ στὸν κόσμον, καὶ ποὺ ἔρχεται ἐδῶ γιὰ νὰ κινήσει τοὺς Φαρισαίους ἐναντίον τοῦ Χριστοῦ, εἶναι κείμενο πολὺ καλογραμμένο, γιὰτι ἔχει, ὅπως θὰ δοῦμε, ὑψηλῆς ποιότητος πρότυπο.

Οἱ δύο «στροφές τοῦ δράματος» ποὺ παρεμβάλλονται ἀνάμεσα στὶς τρεῖς πράξεις τοῦ ἔργου καὶ ποὺ στὴν οὐσία εἶναι ἰντερμέδια, ἔχουν γιὰ θέμα τὸ συναγωνισμό τριῶν σωματοφυλάκων τοῦ βασιλιᾶ Δαρείου γιὰ τὸ ποιά δύναμη, φυσικὴ ἢ ἀνθρώπινη, ὑπερισχύει ἀπ' ὅλα στὸν κόσμον. Ὁ βασιλιάς ἀκούει μὲ προσοχὴ τὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ καθενὸς καὶ βραβεύει τὸν τρίτο (τὸν Ζοροβάβελ), χορηγώντας του τιμὲς καὶ δῶρα. Τὸ θέμα ἔχει ὡς πηγὴ τὰ κεφάλαια Γ' καὶ Δ' τοῦ πρώτου βιβλίου τοῦ Ἑσδρα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης.

Αὐτὸ εἶναι τὸ περιεχόμενο τῶν πέντε στιχουργημάτων.

Τὸ κείμενο τῶν ἔργων ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ κριτικῆ ἀποκατάσταση σὲ ἀρκετὰ σημεῖα. Ἡ γλῶσσα των εἶναι ὁμαλὴ δημοτικὴ μὲ λιγοστὰ διαλεκτικὰ (χιώτικα ἢ ἄλλα) στοιχεῖα³³ καὶ μὲ ἀκόμη λιγότερα ἀρχαῖστικὰ³⁴ καί, πράγμα σημαντικό, ἀπαλλαγμένη τελείως ἀπὸ τὶς ἐνοχλητικὰς γλωσσικὰς ἀθαιρεσιὰς τῶν φραγκοχιώτικων. Ἡ στιχουργία δὲν εἶναι πάντα ἀψογὴ. Ὑπάρχουν καὶ ὑπέρμετροι ἢ ἄμετροι στίχοι, καθὼς καὶ πολλὰς ἀτελεῖς ὁμοιοκαταληξίαι, ἰδίως στὰ τρία ἔργα τοῦ Βεστάρχη (μὲ ποσοστὰ 29% στὸ Α, 17,5% στὸ Β καὶ 16,5% στὸ Γ), ἐνῶ στὸ ἔργο τοῦ Προσοψᾶ τὸ ποσοστὸ εἶναι μόνον 9% καὶ στὸ ἔργο τοῦ Κονταράτου μόλις 2,5%.

Γ'. ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΑ ΕΡΓΑ ΚΑΙ ΤΗ ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΩΝ

Εἶναι φυσικό, σὲ μιὰ πρώτη συνοπτικὴ παρουσίαση, νὰ μὴν εἶναι δυνατὸ νὰ ἐξεταστοῦν οὔτε καὶ νὰ ἐπισημανθοῦν ὅλα τὰ ζητήματα ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὰ νέα εὐρήματα. Πρέπει πάντως νὰ ποῦμε ὅτι, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ὅποια αἰσθητικὴ τους ἀποτίμηση, τὰ πολὺστιχα κείμενα αὐτὰ ἀποτελοῦν ἕνα ἀξιοσημεῖωτο, σὲ ἔκταση καὶ σημασία, καὶ μοναδικὸ στὴ νεοελληνικὴ γραμματεία σύνολο θρησκευτικῶν δραματικῶν ἔργων στενὰ ἐντοπισμένων σὲ χῶρο καὶ χρόνον (Χίος, δευτέρου μισοῦ τοῦ 17ου αἰῶνα), ποὺ προσφέρεται σὲ πολὺπλευρες καὶ γόνιμες ἀναζητήσεις καὶ συγχρίσεις γύρω ἀπὸ ἕνα θέμα, γιὰ τὸ ὁποῖο οἱ ὡς τώρα γνώσεις μας ἦταν πολὺ πενιχρές.

Θὰ περιοριστῶ ἐδῶ, τελειώνοντας, νὰ διατυπώσω ὀρισμένες πρώτες ἐκτιμήσεις μου γιὰ τὴ σημασία τῶν ἔργων αὐτῶν στὴν ἱστορία τοῦ εἴδους καὶ στὴ γραμματολογικὴ μας παράδοση.

Ἐξαιρετικὰ ὀλιγάριθμα στὴ νεοελληνικὴ γραμματεία εἶναι τὰ ἔμμετρα διαλογικὰ ἢ δραματικὰ ἔργα μὲ θρησκευτικὰ θέματα. Καὶ ἀκόμη λιγότερα εἶναι ἐκεῖνα ποὺ γράφτηκαν γιὰ νὰ παρασταθοῦν στὸ θέατρο ἢ ἐκεῖνα γιὰ τὰ ὁποῖα ἔχουμε ρητὲς μαρτυρίες ὅτι παραστάθηκαν. Γιὰ δύο ἀπ' αὐτὰ, ποὺ μὲ ἀπασχόλησαν σὲ παλαιό-

33. Σημειῶνω πρόχειρα τὶς ἀκόλουθες λέξεις ἢ τύπους:

(λέξεις) ἄμουλα, ἦ (E 297), ἀχλιά, ἦ (Δ 492, 512, 733, 770, 850 = ζεστὴ στάκτη), καίνε-
τα, ἦ (E 635, 639 = ἄλυσίδα), κούβακας, ὁ (E 408 = βάτραχος), λιλιρίζω (Γ 145), ξελιγγίζω (Γ
972), ρωσιαστής, ὁ (Γ 1500), σάμπεγα, ἦ (Δ 1003, 1006), σπαρτάρα ἦ (Γ 1377).

(τύποι) γάδος, ὁ (Γ 1132 = κάδος), δώνω (Δ 198, 573), ζουλιά, ἦ (E 257), κλιάμα, τὸ
(E 56), κλιάφετε (Γ 1365), ὀριά, ἦ (Γ 409 = οὐρά), σφάλος, τὸ (Δ 195, 740, E 195, 740), τιὸς
(Δ 538, 770, 810), τῶρι (πλχ.).

(ἀνώμαλοι σχηματισμοὶ) ἀργῶρα, ἦ (Δ 89, 240, 898, 928), παρᾶδειν (πλχ. = παραδει-
σος!) κλπ.

34. Ἐὰς σημειωθοῦν καὶ οἱ ἀκόλουθοι ἰδιόρρυθμοι τύποι: (τῶν) ἀνέρων (= ἀνδρῶν) Γ
680, σταματήξει Β 409, ξέρατος (= ἐξαίρετος! Δ 1475), μεγαλειόν, τὸ (E 79) κλπ.

τερες έργασίες μου, ένα "Αγνωστο κρητικό «Μυστήριο τῶν Παθῶν τοῦ Χριστοῦ»³⁵ καὶ τὸ «Θρήνο εἰς τὰ Πάθη καὶ τὴν Σταύρωσιν τοῦ Χριστοῦ» τοῦ Μαρίνου Φαλιέρου³⁶ (καὶ τὰ δύο τοῦ 16ου αἰώνα), μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι προσφέρονταν μᾶλλον γιὰ διάβασμα παρὰ γιὰ παράσταση, ὅπως εἶναι ἀμφίβολο ἂν ποτὲ παραστάθηκε καὶ τὸ κρητικὸ ἀριστούργημα «Ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ». Τὰ θρησκευτικὰ ἔργα, ποὺ παριστάνονταν ὄχι μόνο στὴν Εὐρώπη, ἀλλὰ καὶ σὲ ὀρισμένες τουρκοκρατούμενες ἢ καὶ φραγκοκρατούμενες ἑλληνικὲς περιοχές, ὅπου εἶχαν διεισδύσει οἱ καθολικοὶ μισσιονάριοι (Κωνσταντινούπολη, Χίο, Κυκλάδες) ἦταν τὰ ἔργα τοῦ τόσο παραγωγικοῦ Θεάτρου τῶν Ἰησουϊτῶν, ποὺ γνώρισε πανευρωπαϊκὴ ἐξάπλωση στὰ χρόνια τῆς καθολικῆς Ἀντιμεταρρύθμισης³⁷. Τέτοιο ἔργο ἦταν ὁ «Ζήνων» μεταφρασμένο καὶ στὰ ἑλληνικά, τοῦ Ἀγγλοῦ Ἰησουΐτη Joseph Simons³⁸. Τὰ ἔργα γράφονταν ἀπὸ Ἰησουΐτες κληρικούς καὶ δασκάλους, μὲ σκοποὺς διδακτικούς καὶ προσηλυτιστικούς καὶ παριστάνονταν στὶς ἐκκλησίες καὶ στὰ σχολεῖα των. Γιὰ νὰ ἐπαυξήσουν τὴ θεαματικότητά των, τὰ πλοῦτιζαν καὶ μὲ κωμικὲς σκηνές, μὲ ἰντερμέδια, μὲ τραγούδια, μουσικὴ καὶ ψαλμωδίες, μὲ τεχνάσματα διαβόλων καὶ ἀλληγορίες³⁹.

Λιγοστὲς εἶναι οἱ μαρτυρίες ποὺ μᾶς διασώθηκαν γιὰ παραστάσεις τέτοιων ἔργων, μεταφρασμένων ἢ γραμμένων ἑλληνικά, στὴν Κωνσταντινούπολη, στὶς ἀρχὲς τοῦ 17ου αἰώνα, καὶ σὲ ἐκκλησία τῆς Νάξου τὸ 1628⁴⁰. Μᾶς διασώθηκαν ἐπίσης καὶ αὐτούσια τὰ κείμενα πολλῶν ἔργων, ὅπως εἶναι τὰ ἀποσπάσματα ἐνὸς «μυστηρίου» τοῦ Ἀγ. Γεωργίου καὶ εἰδικὰ τὰ λόγια ἐνὸς σύντομου ρόλου (ἀνέκδοτου ἀκόμη), πάλι ἀπὸ τὴ Νάξο τοῦ 17ου αἰώνα⁴¹, καὶ ἓνα δράμα γιὰ τὸν Ἀγ. Δημήτριο, τοῦ 1721, κι' αὐτὸ ἀπὸ τὴ Νάξο καὶ ἀνέκδοτο⁴².

35. Μ. Ι. Μανούσακκα-Ορονζο Parlange li, «Ἀγνωστο κρητικὸ Μυστήριο τῶν Παθῶν τοῦ Χριστοῦ», *Κρητικὰ Χρονικά*, τόμ. 8 (1954), σ. 109-132.

36. Μ. Ι. Μανούσακκα, «Ἑλληνικὰ ποιήματα γιὰ τὴ Σταύρωση τοῦ Χριστοῦ», *Mélanges offerts à Octave et Melro Merlier*, τόμ. 2, Ἀθήνα 1956, σ. 51-60.

37. Βλ. Βάλτερ Πούχνερ, *Ἑλληνικὴ Θεατρολογία*, Ἀθήνα 1988, σ. 219-224 (Α'. Ἰησουϊτικὸ Θέατρο καὶ Θέατρο τοῦ Μπαρόκ).

38. Βλ. Τοῦ Ἰδίου, ὅ.π., σ. 215-297 (ἀνατύπωση τῆς μελέτης τοῦ Ἰδίου, «Θεατρολογικὲς ἐρευνες γιὰ τὸ πρότυπο τοῦ Ζήνων», *Θησαυρίσματα*, τόμ. 17 (1980), σ. 206-284).

39. Βλ. Βάλτερ Πούχνερ, *Ἑλληνικὴ Θεατρολογία*, σ. 221-223.

40. Βλ. Βάλτερ Πούχνερ, ὅ.π., σ. 301-312 (Ἰησουϊτικὴ παράσταση σὲ ἐκκλησία τῆς Νάξου τὸ 1628).

41. Βάλτερ Πούχνερ, ὅ.π., σ. 301.

42. Ὁ.π., σ. 322, σημ. 3 καὶ κατὰ πληροφορίες τοῦ κ. Ν. Παναγιωτάκη, ποὺ ἀνακάλυψε καὶ θὰ ἐκδώσει τὸ ἔργο.

Τέλος, από τὴ Χίο ἀνάλογο ἔργο καθολικῆς προέλευσης στὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα ἔχουμε ἓνα καὶ μόνο, τὸ δράμα «*Δαβίδ*», μὲ 629 στίχους, γραμμένο ἀπὸ ἀνώνυμο Χιώτῃ καθολικό, τὸ 18ο αἰώνα (μεταγενέστερο δηλαδὴ ἀπὸ τὰ δικά μας), πού τὸ ἀνακάλυψε καὶ τὸ δημοσίευσε, πρὶν ἀπὸ δέκα χρόνια, ὁ κ. Θωμᾶς Παπαδόπουλος⁴³. Στὸ μοναδικὸ αὐτὸ χιώτικὸ θρησκευτικὸ δράμα ἔρχονται τώρα νὰ προστεθοῦν καὶ τὰ δικά μας, πού ἔχουν ἀρκετὰ τὰ παράλληλα μ' αὐτὸ καὶ μὲ τὰ ἄλλα ἔργα τοῦ Ἰησοῦτικου Θεάτρου, πού ἦταν ὅλα προορισμένα γιὰ νὰ παρασταθοῦν.

Σὲ τί διαφέρουν ὅμως ριζικὰ; Ἐνῶ ὅλα τὰ ἄλλα ἔργα, ὅσα ζέσαμε μέχρι σήμερα, ἦταν γραμμένα ἀπὸ καθολικοὺς καὶ γιὰ καθολικοὺς, τὰ δικά μας ἦταν γραμμένα ἀπὸ ὀρθόδοξους ἱερεῖς καὶ δασκάλους καὶ γιὰ ὀρθόδοξους (ἐπιφύλαξη θὰ ἔπρεπε ἴσως νὰ ἔχουμε γιὰ τὸν πρῶτο, τὸν Μιχ. Βεστάρχη, ἂν πράγματι εἶχε προσχωρήσει ὀριστικὰ στὸν καθολικισμό). Ἔτσι διαπιστώνουμε τώρα γιὰ πρώτη φορὰ ὅτι ἡ ὀρθόδοξη Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία, γιὰ ν' ἀντιμετωπίσει καὶ ν' ἀνταγωνιστεῖ τὴν ἔντονη καθολικὴ προπαγάνδα στὴ Χίο, ὅπου εἶχε σημειώσει πραγματικὰ ἐντυπωσιακὰς προόδους⁴⁴, πράγμα πού προκάλεσε στὸ τέλος τὴ σφοδρὴ πολεμικὴ κατὰ τῶν Λατίνων τοῦ ὀρθόδοξου μητροπολίτη Χίου Ἰγνατίου Νεοχώρη (1662-1672)⁴⁵, σκέφτηκε νὰ χρησιμοποιοῦσιν τὰ ἴδια πνευματικὰ ὄπλα. Ἕλληνες ὀρθόδοξοι κληρικοὶ καὶ διδάσκαλοι ἄρχισαν νὰ συνθέτουν θεατρικὰ θρησκευτικὰ ἔργα κατὰ τὸν τύπο τῶν Ἰησοῦτικῶν. Αὐτὴ εἶναι, νομίζω, ἡ σημασία τῶν κειμένων αὐτῶν στὴν ἱστορία τῶν ἰδεολογικῶν ἀνταγωνισμῶν τῶν δύο δογμάτων, ἀλλὰ καὶ στὴν ἱστορία τοῦ γραμματολογικοῦ αὐτοῦ εἴδους. Βέβαια, ἀπὸ λογοτεχνικὴ ἄποψη τὰ ἔργα αὐτά, παρ' ὅλες τίς ὄχι μικρὰς ἀρετὰς των, βρίσκονται πολὺ χαμηλότερα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῶν ἔργων τῆς ἀσυναγώνιστης Κρητικῆς Λογοτεχνίας. Ἡ σύγκρισή τους ὅμως μ' αὐτὴν μᾶς ὀδηγεῖ σὲ μιὰν ἄλλη σημαντικώτατη διαπίστωση: ὅτι τὰ χιώτικα ἔργα αὐτά ἔχουν ὑποστῆ τὴν ἐπίδραση τῆς Κρητικῆς Λογοτεχνίας σὲ ἀληθινὰ ἐκπλη-

43. Ἀγνώστου Χίου ποιητῆ, *Δαβίδ*, ἀνέκδοτο διαλογικὸ στιχοῦρημα. Ἀνεύρεση-κριτικὴ ἔκδοση Θωμᾶ Ι. Παπαδοπούλου, Ἀθήνα 1979. Βλ. καὶ Βάλτερ Ποῦχνερ, ὁ.π., σ. 312-322 (ἡ περίπτωση τοῦ *Δαβίδ*).

44. Βλ. τὴ διαφωτιστικὴ ἔκθεσι τοῦ Ἀποστ. Ε. Βακαλοπούλου, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τόμ. Γ'. *Τουρκοκρατία 1453-1669*, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 395-399 (καὶ ἰδίως σ. 399 καὶ σημ. 4).

45. Βλ. Κωνστ. Ι. Ἀμάντου, Ἄπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Χίου», *Ἑλληνικά*, τόμ. 4 (1931), σ. 54-56. — Τοῦ Ἰδιοῦ, «Περὶ τῶν σχέσεων ὀρθόδοξων καὶ καθολικῶν ἐν Χίῳ» (ἀνακοίν.), *Ἀθηνα*, τόμ. 43 (1931), σ. 222-224 καὶ Philip Argenti, *The religious minorities of Chios. Jews and Roman Catholics*, Cambridge 1970, σ. 290-294.

κτικὰ βαθμὸ, καὶ ὡς πρὸς τὴ γλωσσικὴ τους μορφή καὶ ὡς πρὸς τὴ διατύπωση. Κάτι περισσότερο: ἔχουν δανειστεῖ καὶ ὀλόκληρους στίχους ἢ καὶ ὁμάδες στίχων ἀπὸ τὰ κρητικὰ ἔργα. Ἔτσι ὁ Βεστάρχης στὸ Γ, στὴ σκηνὴ τοῦ θρήνου τῆς μητέρας τῶν Ἑπτὰ Παίδων (στ. 1330, 1353), ἔχει παραλάβει αὐτούσιους στίχους ἀπὸ τὸ θρῆνο τῆς «Ἐρωφίλης» τοῦ Χορτάτση (πράξι Ε', στ. 419, 418):

(Ἐρωφίλη) ποῦ ἔναι τ' ἀπομονάρι σου κορμὶ τὸ σκοτωμένο;
—Θροφὴ ἐγίνη τῶ σκυλῶ, τῶ λιονταριῶ μου βρώση⁴⁶.

(Βεστάρχης) καὶ ποῦ ἔναι τ' ἀπομονάρι σου κορμὶ τὸ σκοτωμένο;
νὰ γίνουν βρώμα τῶν πιτηνῶν καὶ τῶν σκυλιῶν μου βρώση.

Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ ἄλλους στίχους τοῦ Βεστάρχη, ποῦ ἔχουν γιὰ πρότυπο στίχους τῆς «Ἐρωφίλης» (Γ 383/4=Ἐρωφ. Δ 647/8, Γ 727=Ἐρωφ. Ε 446). Ἀλλὰ καὶ ὁ Προσοψᾶς ἔχει δανειστεῖ σχεδὸν ὅλους τοὺς στίχους τῆς ἀφιερωτικῆς του προσφώνησης στὸν Δημ. Καλβοκορέση (ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς στίχους 3-4, 7-10, 12, 21) ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη προσφώνηση τοῦ Ἰω.-Ἀνδρέα Τρωίλου, στὸ «Βασιλέα Ροδολίνο» (Βενετία 1647), στίχ. 1-2, 5-6, 27, 31-34, 43-46, 51, 53-56, 56-66 πρὸς τὸ Θωμᾶ Φλαγγίνη:

Κι' ἂν εἶναι δῶρον ταπεινόν, ψηλὴ ἔναι ἡ θέλησίς μου,
γιατὶ εἰς περισσότερον δὲν φτάν' ἡ μπόρεσίς μου,
Δέξε το οὖν σὰν βασιλὲ ὁποῦ θέλει του φέρει
λίγο νερὸν ἕνας βοσκὸς εἰς τὸ φτωχόν του χέρι.
(Προσοψᾶς, Ἀφιέρ., στίχ. 17-20)

Δῶρον ἂν εἶναι χαμηλό, ψηλὴ ἔναι ἡ θέλησή μου,
ἀμ' εἰσὲ περισσότερο δὲ φτάνει ἡ μπόρεσή μου.
Μὰ δέξου το ὡς βασιλιόν, ὁποῦ θέλε τοῦ φέρει
λίγο νερὸν ἕνας βοσκὸς εἰς τὸ φτωχό του χέρι
(Ροδολίνος, Ἀφιέρ., στίχ. 43-46)⁴⁷

Ἔχει, τέλος, παραλάβει ὁ Προσοψᾶς πολλοὺς στίχους τοῦ Προλόγου ποῦ κάνει ὁ Φθόνος (στ. 1, 5, 7, 11, 13-23, 61, 63-69, 71, 81-82) ἀπὸ τὸν πρόλογο

46. Ἐρωφίλη, τραγῳδία Γεωργίου Χορτάτση, ἐπιμέλεια Στυλιανὸς Ἀλεξίου, Μάρθα Ἀποσκίτη, Ἀθήνα 1988, σ. 207.

47. Ροδολίνος, τραγῳδία Ἰωάννη Ἀνδρέα Τρωίλου (17ου αἰώνα). Πρόλογος Στυλιανὸς Ἀλεξίου, ἐπιμέλεια Μάρθα Ἀποσκίτη, Ἀθήνα 1987, σ. 46.

πού κάνει ὁ Χάρος στὴν «*Ερωφίλη*» (στ. 1, 5, 7, 9, 11-21, 91, 93-99, 101, 137-138). Παράδειγμα:

*Χαλῶ τὶς δόξεις καὶ τιμές, τὰ ὀνόματ' ἀφανίζω,
τὲς δικαιούνης διασκορπῶ καὶ τὲς φιλιῆς χωρίζω.
Ἄγριες ψυχῆς καταπονῶ, τοὺς λογισμοὺς ἀλλάζω,
μὲ τὲς ἐλπίδες τὲς καλῆς πού τάζω νὰ τοὺς πάγω.*

(Προσοψᾶς, Πρόλ., στίχ. 19-22)

*Λειώνω τσι δόξεις καὶ τιμές, τὰ ὀνόματα μαυρίζω,
τσι δικούνης διασκορπῶ καὶ τσι φιλιῆς χωρίζω·
τσ' ἄγριες καρδιῆς καταπονῶ, τσι λογισμοὺς ἀλλάσσω,
τσ' ὀλπίδες ρίχνω ᾗ μιὰ μερά, καὶ τσ' ἔγνοιες κατατάσσω*

(«*Ερωφίλη*», Πρόλ., στίχ. 17-20)⁴³

Τὰ χιώτικα στιχουργήματα, λοιπόν, πού ἦταν τὸ ἀντικείμενο τῆς ἀνακοίνωσης αὐτῆς, ἔρχονται νὰ μᾶς προσφέρουν, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἄλλα, καὶ τὴν ἀδιάψευστη μαρτυρία γιὰ τὴν ἐντονότατη καὶ ἄμεση ἐπίδραση πού εἶχε ἀσκήσει ἀπὸ πολὺ νωρὶς (πρὶν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 17ου αἰώνα) ἡ λαμπρὴ Κρητικὴ Λογοτεχνία στὸν εὐρύτερο ἐλληνικὸ χῶρο καὶ στὴν ἐλληνικὴ ποιητικὴ δημιουργία.

43. *Ερωφίλη*, δ.π., σ. 97.

R É S U M É

Cinq pièces inconnues, en vers, du théâtre religieux orthodoxe de Chio (XVIIe s.) rapportés au jour d'après un manuscrit disparu

L'auteur communique la découverte inattendue des photocopies d'un précieux manuscrit grec, contenant des textes considérés comme disparus à jamais, qui avait été acheté, pour le compte de l'archevêque de Chypre Macaire III, à la vente publique (25 juin 1973: n° 1917) de la maison Sotheby and Co., à Londres, et puis brûlé aux troubles du 15 juillet 1974. Ce manuscrit, étant compilé et copié par Jean Mavrocordatos, de Chio (seconde moitié du XVIIe siècle), contenait, entre autres, cinq pièces théâtrales, de contenu religieux, en vers de quinze syllabes, et en langue grecque vulgaire. Ces pièces furent composées, pour être jouées, par trois prêtres et maîtres d'école Grecs orthodoxes de Chio, Michel Vestarchis (les trois premières), Grégoire Condaratos (la quatrième) et Gabriel Prosopsas (la cinquième). Les deux de ces pièces (la troisième et la cinquième) comportent aussi des intermèdes.

La première de ces pièces, qui forment au total un ensemble non négligeable de presque quatre mille vers, a comme sujet les prophéties des auteurs de l'Ancien Testament concernant la Sainte Vierge, la deuxième la Résurrection du Christ, la troisième le massacre d'Eléazar et des sept enfants Macabées par le roi Antioche, la quatrième les trois enfants de Babylone jétés au four par Nabouchodonossor et miraculeusement restés intacts et la cinquième l'histoire de l'aveugle du Nouveau Testament guéri par le Christ.

L'auteur analyse le contenu de chaque pièce, il en indique les sources bibliques et en souligne les particularités. D'autre part, il rattache cet ensemble considérable de pièces théâtrales religieuses de Chio à la production prolifique en Europe du Théâtre des Jésuites du XVIIe siècle, qui nous a fourni d'autres exemples encore, en remarquant qu'il s'agit ici d'un effort tenté par des religieux Grecs orthodoxes pour rivaliser la production catholique du genre dans les îles de la Mer Égée. Et il finit par observer que ces pièces grecques portent les traces évidentes d'une influence forte des chefs-d'oeuvre du Théâtre Crétois (et notamment d'*Erophile* de Chortatsis, la troisième et du *Roi Rodolinos* de Jean-André Troilos, la cinquième).

L'édition critique des ces pièces est en cours de préparation.